

سال اول. شماره اول. بهار و تابستان ۱۳۹۸

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۴/۱۵

تاریخ تأیید مقاله: ۱۳۹۸/۰۴/۱۳

سید محمدجواد سیدشیری^۱
محمدباقر ملکیان^۲

درنگی بر نسخه تصحیح شده فهرست شیخ طوسی توسط سید عبدالعزیز طباطبایی

چکیده

فهرست شیخ طوسی یکی از مصادر رجالی است که به صورت کامل نقل شده است. موقعیت علمی شیخ طوسی و جایگاه کتاب فهرست در اعتبار سنجی، باعث شده است نسخه‌های زیادی از این کتاب رونوشت شود، ولی این نسخه‌ها دارای اختلاف بوده و اشتباهاتی دارند. از این رو برخی از محققین همچون الویس اسپرنگر، سید محمدصادق بحر العلوم، شیخ جواد قیومی و سید عبدالعزیز طباطبایی در صدد بر آمدند تا نسخه‌ای تصحیح شده از این کتاب ارائه نمایند. در این نوشتار با بررسی فرضیه‌هایی به منظور دست یافتن به علل کاستی‌های کتاب فهرست و شناخت عوامل اثرگذار در آن، موفقیت محققین در تصحیح مورد ارزیابی قرار گرفته و بر اساس صحیح‌ترین و عالمانه‌ترین تصحیح این کتاب یعنی تصحیح محقق طباطبایی، به پژوهش درباره لغزش‌های باقی مانده در این تصحیح و اصلاح آنها پرداخته شده است. هر چند شمار این خطاها در مقایسه با حجم کتاب فهرست به واقع ناچیز است، اما همین تعداد هم می‌تواند در پژوهش‌های رجالی بسیار اثرگذار باشد. از این رو بر پایه روش استنادی-تحلیلی و با استفاده از کتب رجالی و حدیثی بیست و پنج مورد از این اشتباهات را بر شمرده و آنها را تصحیح می‌کنیم.

واژگان کلیدی: شیخ طوسی، تحریر نهایی کتاب فهرست، تصحیح سید عبدالعزیز طباطبایی، اشتباهات فهرست شیخ، تصحیف در اسانید، تصحیح متون، مصادر رجالی.

۱. استاد سطوح عالی حوزه علمیه خراسان، مشهد. smjssh.montazer@gmail.com

۲. استاد، محقق و پژوهشگر حوزه علمیه قم. (نویسنده مسئول) zekr.zekr@gmail.com

درآمد

کتاب فهرست یکی از پنج منبع اصلی و معتبر در علم رجال است (خویی، ۱۴۱۰: ۹۵/۱) که به صورت کامل نقل شده و بر اساس ترتیب الفبایی ناقص (فقط ملاحظه حرف اول در کلمات) سامان یافته است. شیخ طوسی تألیف آن را پیش از کتاب رجال خود (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۱۰/۱، رقم ۳۱۲) و در عصر سید مرتضی شروع کرده است (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۸۸/۱، رقم ۴). این کتاب همانند کتاب رجال نجاشی به راویان صاحب اثر و معرفی کتاب‌های ایشان می‌پردازد (ر.ک: شمشیری، جلالی، ۱۳۸۸: ۱۱۳)، اما به راویان شیعه و هدایت یافته اختصاص نداشته و هر فرد دارای اصل یا تصنیف در روایات امامیه را هرچند دارای انحراف باشد و یا حتی افرادی که اصلاً از امامیه نباشند، بررسی نموده است. (طوسی، ۱۴۲۰: ۴؛ ر.ک: سیستانی، ۱۴۳۷: ۳۱۰/۱؛ حسینی، ۱۳۹۷: ۱۱۱)

از این رو شیخ طوسی در ترجمه خویش از این کتاب چنین یاد می‌کند: «فهرست کتب الشیعه و أصولهم و أسماء المصنفین منهم و أصحاب الأصول و من صنف لهم و لیس منهم.» (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۴۸، رقم ۷۱۴) با ملاحظه این یادکرد و مقدمه کتاب فهرست و مرور اجمالی متن آن، روشن می‌شود که وظیفه مشخص این کتاب سه چیز است: اول، معرفی کتب و اصول روایی شیعه؛ دوم، معرفی نویسندگان آنها - حتی از غیر امامیه - و بررسی صحت انتساب آثار به آنان؛ سوم، تبیین طریق و واسطه‌های شیخ طوسی تا نویسندگان کتب و اصول.

۱. مقدمات

۱-۱. ضرورت پژوهش

از سویی با توجه به نقش بی‌بدیل شیخ طوسی در انتقال میراث علمی امامیه به نسل‌های بعدی (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۳۶۳) و جایگاه ایشان به عنوان بهترین راه دستیابی به دیدگاه‌های پیشینیان، و از سوی دیگر با در نظر گرفتن حجم فراوان اطلاعات موجود در کتاب فهرست درباره اصول و مصنفات روایی شیعه و بیان طرق و واسطه‌های شیخ طوسی تا نویسندگان در

این اثر، ضرورت پژوهش درباره این کتاب ایشان روشن به نظر می‌رسد.

۲-۱. فایده پژوهش

اثرگذاری اشتباهات و تحریف‌های احتمالی این اثر در فرایند اعتبارسنجی بسیاری از احادیث، بر اهمیت موضوع می‌افزاید چه اینکه ممکن است تصحیف یک کلمه در این کتاب موجب تبدیل یک عنوان به عنوانی دیگر یا به بیش از یک عنوان و یا بر عکس شود و آسیب‌هایی مانند سقوط روایات متعدد از اعتبار یا اعتباربخشی به روایات غیر معتبر را به وجود آورد.

همچنین کارکرد دیگر فهرست شیخ طوسی واگذاری بعضی از طریق‌ها به این کتاب توسط ایشان می‌باشد (طوسی، ۱۳۹۰: ۴/۳۴۲)، به این معنا که اگر اعتبار برخی از طریق‌های شیخ طوسی در روایات کتب/التهدیب یا/الاستبصار یا غیر آن ثابت نباشد، با استفاده از طریق‌های متعدد ایشان در این اثر -بنابر نظریه تعویض سند- می‌توان آن روایات را تصحیح کرد. (ر.ک: خویی، ۱۴۱۰: ۱/۷۸؛ سیستانی، ۱۴۳۷: ۲/۲۵۰)

۳-۱. بیان مسئله

رجال‌پژوهان با مطالعه کتاب فهرست و مقایسه آن با سایر مصادر رجالی و حدیثی شیعه، اشتباهات متعددی را در این اثر می‌یابند که باید به‌عنوان چالشی که پیش روی ایشان قرار می‌گیرد، به بررسی علل وقوع آن‌ها بپردازند تا مسیر استفاده صحیح از فهرست به‌عنوان منبعی مهم برای اطلاعات رجالی و چگونگی ارتباط میان راویان حدیث و طبقات آنها، هموار شود.

۴-۱. پرسش‌های پژوهش

بحث حاضر می‌کوشد به این پرسش‌ها پاسخ دهد:

۱. چه عللی باعث پدید آمدن کاستی‌ها در فهرست شیخ طوسی شده است؟
۲. آیا امروز می‌توان با شناخت عوامل این کاستی‌ها به ترمیم آنها و پیراستگی کتاب فهرست از آنها پرداخت؟

۳. چگونه در شناسایی عوامل و موارد کاستی‌ها و لغزش‌ها می‌توان از روش صحیح و روشنی استفاده کرد؟

۴. آیا در تصحیح‌ها و تحقیقات انجام شده، اشتباه‌های موجود در این اثر ارزشمند اصلاح شده است؟

۱-۵. فرضیه‌ها

با بررسی این پدیده و عوامل آن می‌توان چنین گفت که کاستی‌های موجود در فهرست می‌تواند از چند جهت باشد: منابع مورد استفاده شیخ طوسی (حسینی، ۱۳۹۷: ۱۲۱)؛ روش ایشان در تدوین فهرست و بازنگری آن (ر.ک: خوبی، ۱۴۱۰: ۱۰۶/۱)؛ اشتباهات و تصرف‌های ناسخ‌های این اثر. (ر.ک: شمشیری، جلالی، ۱۳۸۷: ۱۴۹)

۱-۶. چهارچوب بحث

نوشتار حاضر با توجه به واقعیات موجود، ضمن بررسی فرضیه‌ها، درستی یا نادرستی و مقدار تأثیر هر یک از آنها را در وقوع اشکالات و اختلافات این کتاب بررسی می‌کند و سپس با توجه به بهترین تصحیح این کتاب - که اثر مرحوم محقق طباطبائی می‌باشد - لغزش‌های باقی مانده و نحوه اصلاح آنها را به بحث می‌گذارد.

۲. منابع شیخ طوسی در فهرست

شیخ طوسی از منابع متعددی برای کتاب فهرست استفاده کرده است تا آنجا که می‌توان ادعا کرد جامعیت این کتاب را از سایر نگاهشده‌های ایشان - که معمولاً دارای این رویکرد می‌باشد، کمتر نیست. (ر.ک: مددی، ۱۳۸۷) ولی تکرار نام سه نفر از نویسندگان کتب فهرست - یعنی ابن بَظّه و حمیدبن زیاد و ابن ندیم - در طریق‌های مرحوم شیخ و نقل‌های مکرر از آنان، شاهد آن است که آن کتاب‌ها منبع اصلی تألیف فهرست بوده و بیشتر مورد استفاده شیخ طوسی قرار گرفته است.

عبارت دانشیان رجال درباره برخی از منابع اصلی شیخ طوسی در فهرست مانند فهرست ابن بَظّه یا ابن ندیم، شاهد انتساب برخی کاستی‌ها به آنها می‌باشد، چنان‌که مرحوم

نجاشی درباره فهرست ابن بطة می نویسد:

محمد بن جعفر بن أحمد بن بطة المؤدب، أبو جعفر القمي، كان كبير المنزلة بقم، كثير الأدب و الفضل و العلم، يتساهل في الحديث، و يعلق الأسانيد بالإجازات، و في فهرست ما رواه غلط كثير. و قال ابن الوليد: كان محمد بن جعفر بن بطة ضعيفاً مخلطاً فيما يسنده. (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۷۲)

مرحوم تستری درباره فهرست ابن ندیم عبارتی دارد که ترجمه آن چنین است:

«در فهرست ابن ندیم چندان اعتبار ندارد؛ زیرا نویسنده آن نسخه بردار بوده و صرفاً از کتاب‌ها رونوشت تهیه می کرده است اما به نقد و اصلاح محتوا - که گاهی پر از تصحیف و اشتباه بوده - نمی پرداخته است.» (شوشتری، ۱۳۷۹: ۳۷/۱-۳۹)

از این رو تأثیر منابع در برخی کاستی‌های موجود در کتاب فهرست روشن می شود، به ویژه این که شیخ طوسی هنگام نقل در صدد تصّرف و اصلاح کلمات نبوده و مواظبت ایشان در این عرصه او را به «لسان القدماء» ملقب کرده است. (کلباسی، ۱۴۱۹: ۲/۲۹۸)

۳. عدم تحریر نهایی فهرست توسط شیخ طوسی

دو انگاره در تحریر فهرست توسط شیخ وجود دارد؛ اول انجام تحریر نهایی توسط ایشان و دوم عدم تحریر نهایی این اثر مانند برخی دیگر از آثار ایشان. در ادامه به بررسی برخی شواهد در این باره پرداخته می شود.

۳-۱. عمل به وعده

شیخ طوسی در ابتدای کتاب فهرست درباره وثاقت یا ضعف راویان، همچنین مذهب آن دسته از ناقلان اخباری که متهم به فساد مذهب هستند، چنین می گوید:

هنگامی که هر یک از مصنفین و اصحاب اصول را بیان داشتم، لازم است اشاره کنم به آنچه درباره جرح و تعدیل این افراد گفته شده است و اینکه آیا روایات آنها قابل اعتماد است یا خیر؟ و اینکه آیا اعتقادات ایشان موافق با حق بوده است یا مخالف با آن؟ چه اینکه بسیاری از مصنفین و اصحاب اصول بوده‌اند که مذهب فاسد داشته‌اند، حال آنکه کتاب ایشان قابل

اعتماد است. (طوسی، ۱۴۲۰: ۴-۳)

این در حالی است که با نگاهی اجمالی درمی‌یابیم مرحوم شیخ نتوانسته به این وعده وفا کند و درباره فساد مذهب، ضعف و وثاقت بسیاری از راویان سخن نگفته است. وی در این کتاب در مجموع ۸۶ راوی را توثیق نموده^۱ و به ضعف ۱۱ نفر پرداخته است^۲، و این با توجه به مجموع راویانی که در فهرست مورد بررسی قرار گرفته‌اند (یعنی ۹۱۲ نفر)؛ تقریباً معادل ۱۰ درصد می‌باشد. همچنین تعداد افرادی که شیخ متعرض مذهب آنها شده، اندک است و چیزی حدود ۳۷ نفر را فاسدالمذهب معرفی کرده است^۳، یعنی حدود ۴ درصد، که این امر را می‌توان ناشی از عدم توفیق شیخ نسبت به تحریر نهایی کتاب فهرست بر اساس قصد خویش دانست.

۳-۲. دو توجیه برای خلف وعده

البته می‌توان اسباب دیگری هم برای این خلف وعده در نظر گرفت، مانند اینکه رویکرد عملی شیخ طوسی در اجمال بعد از تفصیل و بازگشت از تصمیم ابتدایی به جهت اختصار و جلوگیری از تطویل یا به جهت سخت شدن شرایط و گرفتار شدن به دیگر اشتغالات می‌باشد، همانطور که در تهذیب و آثار دیگر ایشان هم می‌توان این عدول از رویکرد ابتدایی را مشاهده کرد (طوسی، ۱۳۹۰: ۳۰۴؛ همو، ۱۴۰۷: ۳۲۰، ر.ک: مددی، ۲۰/۸/۹۴).

وجه دیگر این است که قصد ایشان پرداختن به توصیف تمام راویان در کتاب فهرست نبوده بلکه تنها یادکرد توصیف‌هایی را که در منابع پیشین درباره ایشان بیان شده، در نظر داشته است. ایشان بر اساس منابع مشخصی فهرست را نوشته است و به فراتر از آن تعهد نکرده است، بنابراین کمبود اطلاعات درباره بیشتر راویان، ناشی از عدم توصیف آنها در منابع مرحوم شیخ بوده است. (حسینی، ۱۳۹۷: ۱۱۸)

ولی این توجیحات را نمی‌توان پذیرفت؛ زیرا در توجیه اول فرض بر بازنگری نهایی کتاب تهذیب مرحوم شیخ است در حالی که آن هم محل تردید است و اختلاف بسیار نسخه‌ها می‌تواند شاهد خوبی باشد (ر.ک: صفاخواه، طالعی، ۱۳۷۹: ۲۱۵)؛ علاوه بر اینکه این

۹۰

مبنا خلاف روال متعارف می‌باشد، به‌ویژه در مورد این کتاب که حذف توصیفات کاربردی راویان، مانع رسیدن به هدف اصلی آن در موارد بسیاری می‌گردد.

همچنین در توجیه دوم، کمبود اطلاعات توصیفی در منابعی که نزد شیخ بوده مفروض گرفته شده است، در حالی که در موارد بسیاری، وثاقت، ضعف، فساد مذهب یا دیگر اطلاعات مربوط به راوی، بسیار مشهور و آشکار بوده است مانند علی بن ابی حمزه بطائنی که از سرشناس‌ترین افراد واقفه بوده (کشی، ۱۴۰۹: ۴۰۳ و ۴۴۴؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۴۹، رقم ۶۵۶) و یا خود شیخ در دیگر نگاهشده‌هایش به آن اطلاعات تصریح کرده است؛ مانند احمد بن عبیدالله بن یحیی بن خاقان که فاسدالمذهب و شدیدالنصب بوده است (طوسی، ۱۴۲۰: ۸۱، رقم ۱۰۲؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۶۱۳/۲؛ ابن بابویه، ۱۳۹۵: ۴۰/۱) و یا زیاد بن مروان القندی. (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۰۳، رقم ۳۰۲؛ کشی، ۱۴۰۹: ۴۶۶ و ۴۹۳؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۷۱، رقم ۴۵۰)

۳-۳. تکرار عناوین بدون فاصله زیاد

شاهد دیگر بر عدم تحریر نهایی کتاب فهرست توسط شیخ طوسی، تکرار بعضی از عناوین با فاصله اندک است، امری که سبب شده برخی از رجالیان توهم کنند صاحبان این عناوین تکراری، متعدد هستند. هرچند این تکرار می‌تواند مانند شاهد قبل، ناشی از منابع شیخ طوسی در فهرست و تعدد آنها باشد، ولی روشن است این پدیده با فرض این‌که فهرست توسط ایشان بازنگری و تحریر نهایی شده باشد، معنا نخواهد داشت. از باب نمونه به دو مورد اشاره می‌کنیم:

نمونه اول: مرحوم شیخ طوسی ذیل رقم ۶۱۰ می‌نویسد:

«محمد بن بندار بن عاصم، معروف به الذهلی؛ او دارای کتابی به نام المصاب بوده است که سند ما به آن کتاب به این نحو می‌باشد ابن ابی جید از ابن ولید از حسین بن محمد بن عامر، از محمد بن بندار.» (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۰۱)

این در حالی است که دقیقاً همین عبارات را به فاصله کمی (حدود یازده صفحه بعد)

تکرار می‌کند. مرحوم طباطبائی نیز با توجه به این مطلب، در حاشیه به تکراری بودن آن اشاره می‌نماید. (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۱۲، پاورقی)

نمونه دوم: ذیل رقم ۶۱۶ آمده است: «محمد بن شریح. او دارای کتابی است که جماعتی از ابومفضل از حمید از ابن سماعه از [وی یعنی] محمد بن شریح برای ما نقل نموده است.» (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۰۳)

این عبارت عین عبارتی است که ذیل رقم ۶۶۷ آمده، چنان‌که نام محمد بن شریح در رقم ۶۷۱ نیز آمده است. حال اگرچه «محمد بن شریح» مذکور در رقم ۶۷۱ را غیر دو عنوان ۶۶۷ و ۶۱۶ بدانیم ولی شکی نیست که دو عنوان اخیر مربوط به یک نفر می‌باشد. (خویی، ۱۴۱۰: ۱۶/۱۷۸)

۳-۴. عناوین مشابه‌دار در باب عناوین یکی‌های فهرست

قرینه دیگر بر عدم تحریر نهایی کتاب فهرست توسط شیخ طوسی این است که ایشان در این کتاب در ابتدای هر حرف، بابتی به عنوان «باب الواحد» گشوده است. مقصود او از این عنوان، بیان نام راویانی است که تنها یک بار اسم آنها به میان آمده است؛ به‌عنوان نمونه اگر در باب الواحد با عنوان «مسعده» رویه‌رو می‌شویم معنای آن این است که در حرف میم کتاب فهرست، تنها یک راوی با عنوان «مسعده» وجود دارد نه بیشتر؛ با این حال در موارد متعددی از کتاب فهرست شاهد هستیم که ذیل «باب الواحد» راویانی متشابه‌الاسم وجود دارند، از آن جمله می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد:

نمونه اول: در باب الواحد از حرف ألف (ذیل رقم‌های ۱۲۰ و ۱۲۵) دو راوی با نام «ادریس» آمده است و به همین جهت مرحوم طباطبائی چنین می‌نویسد: «در حاشیه نسخه مدرسه فیضیه قم آمده است: در این باب، ادریس تکرار شده است و این با آنچه [این باب] برای آن قرار داده شده، منافات دارد.» (طوسی، ۱۴۲۰: ۹۱، پاورقی)

نمونه دوم: در باب الواحد از حرف حاء ذیل رقم‌های ۲۵۵ و ۲۶۵ دو راوی با نام «حارث» تکرار شده است و ذیل رقم‌های ۲۶۰ و ۲۶۲ به فاصله یک صفحه دو راوی با نام

«حجاج» آمده است. در حاشیه نسخه مدرسه فیضه قم هر چند تکرار نسبت به نام حارث تذکر داده شده است (طوسی، ۱۴۲۰: ۱۶۹، پاورقی) ولی نسبت به مورد اخیر (یعنی تکرار نام حجاج)، به احتمال زیاد به دلیل نزدیکی این دو نام به یکدیگر و در نتیجه روشن بودن آن، مطلبی بیان نشده است.

نمونه سوم: در باب الواحد از حرف سین ذیل رقم‌های ۳۴۱ و ۳۴۳ به فاصله چند سطر دو راوی با نام «سندی» و ذیل رقم‌های ۳۴۲ و ۳۴۸ دو راوی با نام «سری» آمده است. اگرچه این شواهد را نمی‌توان دلیل قطعی بر ادعای عدم توفیق مرحوم شیخ نسبت به ارائه آخرین تحریر از کتاب فهرست دانست ولی درنگ در آنها احتمال ادعای فوق را تقویت می‌کند که به معنای پذیرش یکی از علل وجود اختلاف در میان نسخ کتاب فهرست است. گفتنی است فهرست شیخ تنها توسط پسر وی ابوعلی الحسن بن محمد طوسی نقل شده است (طوسی، ۱۴۱۷: ۳۱)، در حالی که دلالت روشنی بر قرائت یا سماع یا اجازه او از پدر وجود ندارد که همین امر احتمال عدم بازنگری نهایی فهرست و به ارث رسیدن آن را تقویت می‌کند.

۴- بررسی تصحیح‌های کتاب فهرست

با توجه به موقعیت علمی شیخ طوسی (گرجی، ۱۳۷۵: ۱۸۱) و جایگاه فهارس نزد پیشینیان (ملکیان، ۱۴۳۹: ۲۰۰)، نسخه‌های زیادی از آن، رونوشت شده است که امروزه تعدادی از آنها در کتابخانه‌های مختلف موجود است (طوسی، ۱۴۱۷: ۲۵). عده‌ای نیز به دلیل اهمیت این کتاب به تصحیح برخی نسخ خطی آن همت گماشته‌اند، که از آن میان می‌توان به نمونه‌های ذیل اشاره کرد:

۱. تصحیح اول به سال ۱۲۷۱ هـ.ق (۱۸۵۳ م) در هند با تحقیق الویس اسپرنگر تیرولی (اسپرنجر)^۴ و مولوی عبدالحق و مولوی غلام قادر که با نوعی تصرف در کتاب و ترتیب الفبایی کامل (یعنی در تمامی حروف، نام‌ها، نام پدر و جد) چاپ شده است. (صالحیه، ۱۹۹۳: ۵۲۰/۳)

در مقاله «الاصول الاربعة فی علم الرجال» چنین آمده است:

سید بحر العلوم در مقدمه کتاب رجال خود کلامی از علامه [آقا بزرگ] تهرانی نقل کرده است که در آن به توصیف طبع دیگری از فهرست پرداخته و خلاصه آن این است که ... در حدود سال ۱۳۱۵ هـ ق در تهران در کتابخانه عالم بزرگ حاج میرزا ابوالفضل تهرانی نسخه‌ای از فهرست را دیدم که نسخه‌ای بزرگ و قطور بود که در لندن چاپ شده بود... ولی با وجود این، ایشان در کتاب الذریعه نامی از این نسخه به میان نیاورده (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۳۸۴/۱۶) بلکه تنها به ذکر نسخه چاپ شده در هند اشاره کرده است. به همین جهت و از آنجا که فردی دیگر اشاره‌ای به چنین نسخه‌ای نکرده، شکی باقی نمی‌ماند که ایشان در تشخیص نسخه اشتباه کرده است و نسخه چاپ هند را چاپ لندن تصور نموده است. (خامنه‌ای، ۱۴۱۷: ۵۴-۵۳)

البته این چاپ دارای انبوهی از اغلاط و افتادگی‌ها است و همان‌گونه که گفتیم، ترتیب کتاب در آن به صورت الفبایی درآمده و تصرفاتی صورت گرفته است که اعتبار و اصالت کتاب را مخدوش می‌سازد، از همین رو نمی‌توان این نسخه را به معنای واقعی تصحیح کتاب فهرست به شمار آورد.

۲. تصحیح دوم کتاب فهرست، تصحیحی مربوط به سال ۱۳۳۲ هـ ق به کوشش سید محمد صادق بحر العلوم است که در انتشارات مرتضویه نجف و به شکل و ترتیب ابتدایی خود و به دور از تغییرات ایجاد شده در نسخه اسپرنگر چاپ شد. این تحقیق سال ۱۳۵۶ هـ ق در انتشارات حیدریه نجف و سال ۱۴۰۳ هـ ق در انتشارات مؤسسه الوفاء بیروت به صورت افست بازنشر شده است. (صالحیه، ۱۹۹۳: ۳/۵۲۰)

۳. چاپ سوم این اثر به تصحیح آقای جواد قیومی اصفهانی در سال ۱۴۱۷ هـ ق در قم و با همت مؤسسه نشر الفقاهة صورت گرفت. این چاپ نیز با وجود دقت بیشتر نسبت به دو چاپ پیشین، باز هم دچار لغزش‌ها و اشتباهات زیادی است.

۴. چاپ چهارم - که می‌توان آنرا صحیح‌ترین و عالمانه‌ترین تصحیح کتاب فهرست دانست - به کوشش سید عبدالعزیز طباطبایی یزدی در سال ۱۴۲۰ هـ ق به زیور طبع آراسته

شد. به گفته مرحوم طباطبایی تصحیح این اثر پس از مقابله با بیش از ده نسخه خطی از بهترین نسخ موجود از کتاب فهرست به انجام رسیده است (طوسی، ۱۴۲۰: ۶)، که برای شناخت این نسخه‌ها می‌توان به مقدمه همین چاپ مراجعه نمود. (طوسی، ۱۴۲۰: ۸-۱۲) متأسفانه محقق طباطبایی پیش از آنکه بتواند تصحیح کتاب فهرست را به فرجام نهایی برساند، از دنیا رفت (طباطبایی یزدی، ۱۳۸۲: ۶۸) و شاید به همین سبب نیز برخی از کاستی‌ها در اثر ایشان مشاهده می‌شود.

این مقاله بر آن است که برخی از اشکالات موجود در این چاپ - به عنوان بهترین تصحیح فهرست - را بررسی نموده و عبارت صحیح را بیان کند تا از این رهگذر سهمی هر چند اندک در تکمیل این نسخه ارزشمند داشته باشد.

۵. کاستی‌های تصحیح محقق طباطبایی

البته با توجه به آنچه گذشت باید به این نکته اذعان کنیم که تمام این کاستی‌ها متوجه تصحیح محقق طباطبایی نمی‌باشد، بلکه برخی از آنها را می‌توان ناشی از قلم شیخ طوسی و عدم بازنگری نهایی فهرست توسط ایشان یا داده‌های ناصحیح وارد شده از برخی منابع ایشان دانست، همچنان‌که برخی از این اشکالات بر اساس نسخه‌های کتاب نیست بلکه اجتهادی در مقابل نسخه‌های موجود و بر اساس دیگر منابع و اطلاعات معتبر می‌باشد. در ادامه ضمن تأکید مجدد بر اتقان این تصحیح و پیشتازی آن در میان سایر تصحیح‌ها به بیست و پنج اشتباه موجود در این نسخه اشاره می‌کنیم:

۵-۱. ابو ایوب خزاز

متن: ابراهیم بن عثمان المکتبی بأبی ایوب الخزاز. (طوسی، ۱۴۲۰: ۱۸)
 تصحیح: «ابراهیم بن عثمان المکتبی بأبی ایوب الخزاز» می‌باشد، همچنان‌که مرحوم نجاشی در رجال خود (نجاشی، ۱۳۶۵: ص ۲۰/رقم ۲۵)، ابن ادریس در کتاب سرائر (حلی، ۱۴۱۰: ۵۹۱/۳) ابن داود در رجال خویش (حلی، ۱۳۸۳: ۳۹۱) و علامه حلی در کتاب‌های رجال (حلی، ۱۳۸۱: ۲۶۹) و ایضاح (حلی، ۱۴۱۱: ۸۶) به این صورت اخیر تصریح

نموده‌اند. در نسخه‌ای از کتاب فهرست که به خط ابن‌ادریس می‌باشد و مرحوم طباطبایی نیز آن را به عنوان نسخه بدل گزارش کرده است، واژه «خَزَّاز» ضبط شده است (طوسی، ۱۴۲۰: ۱۸، پاورقی) که البته ایشان آن را در متن اصلی قرار نداده، همانطور که مرحوم مامقانی «الخزاز» را صحیح ندانسته است. (مامقانی، ۱۴۳۱: ۹/۴)

البته باید گفت مرحوم برقی، در ترجمه ابویوب می‌نویسد: «ابراهیم بن عیسی و یقال له: ابن عثمان» (برقی، ۲۸) که با توجه به این گزارش، عبارت مرحوم کشی «ابویوب ابراهیم بن عیسی الخزاز» می‌تواند «الخزاز» را تأیید کند. (کشی، ۳۶۶)

۲-۵. محمد بن سالم بن عبد الرحمن

در متن فهرست تصحیح آقای سید عبدالعزیز طباطبایی ذیل رقم ۳۰ چنین آمده است: «حدَّثنا محمد بن سالم عن عبد الرحمن عن الحسين بن محمد بن علي الأزدي.» (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۶)

تصحیح: عبارت چنین باید تصحیح شود: «حدَّثنا محمد بن سالم بن عبد الرحمن»، دلیل این مدعا در تبدیل «عن» به «ابن» تکرار «محمد بن سالم بن عبد الرحمن» در میان مشایخ «أحمد بن محمد بن سعید» معروف به «ابن عقده» می‌باشد. از باب نمونه می‌توان به (ابن عقده، ۱۴۲۴: ۷۴ و ۱۹۵ و ۱۹۶) و (خزاز رازی، ۱۴۰۱: ۳۸) و (نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۸۴ و ۳۰۱) و (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۲ و ۱۰۶ و ۱۳۹ و ۱۴۴ و ۱۵۷ و ۲۳۷ و ۲۹۴ و ۴۰۹ و ۴۴۸) اشاره نمود.

شاهد دیگر آن که هیچ یک از عنوان‌های «عبد الرحمن» از «الحسین بن محمد» وجود ندارد. افزون بر این که عنوان «محمد بن سالم» از «عبد الرحمن» جز یک مورد، روایتی در کتب روایی شیعه ندارد که آن مورد هم در نقل وسائل الشیعه از کفایة الاثر می‌باشد (حر عاملی، ۱۴۲۹: ۹۵/۷) که البته در نسخه موجود این کتاب به صورت صحیح یعنی «محمد بن سالم بن عبد الرحمن» ثبت شده است. (خزاز رازی، ۱۴۰۱: ۳۸)

گفتنی است آن‌گونه که محقق طباطبایی گزارش کرده است، در نسخه‌های مدرسه فیضیه

قم و کتابخانه آیه‌الله سید محمدعلی روضاتی و کتابخانه عمادزاده از نسخ «فهرست» صورت صحیح یعنی سالم بن عبدالرحمن آمده است (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۶، پاورقی)، اگرچه ایشان این صورت را در متن اصلی ضبط نکرده‌اند.

۳-۵. أبی روق عطیه بن الحارث

متن: در تصحیح محقق طباطبایی ذیل رقم ۶۱ چنین آمده است: «فجاء فیما بعد عبد الرحمن بن محمّد الأزدی الکوفی فجمع بین کتاب أبان و محمّد بن السائب الکلبی و أبی روق بن عطیة بن الحارث فجعله کتاباً واحداً» (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۵) تصحیح: و لکن عبارت صحیح چنین باید باشد: «فجاء... و أبی روق عطیة بن الحارث»، دلیل بر این ادعا نیز عبارت نجاشی در ترجمه ابان بن تغلب است، وی چنین می‌نویسد:

«جمع محمّد بن عبدالرحمن بن فنتی بین کتاب التفسیر لأبان و بین کتاب أبی روق عطیة بن الحارث و محمّد بن السائب و جعلها کتاباً واحداً» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۲)

ابن سعد نیز در کتاب *طبقات* می‌نویسد: «أبو روق که اسم وی عطیة بن حارث همدانی است... صاحب [کتاب] تفسیر است» (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۳۴۸/۶)

مشابه این تعبیر از (ذهبی، ۱۴۱۳: ۲۶/۲) و (عسقلانی، ۱۳۲۶: ۲۲۴/۷) نیز آمده است. براساس گزارش محقق طباطبایی از نسخه آیه‌الله سید محمد علی روضاتی، در آن جا نیز عبارت «أبی روق عطیة بن الحارث» بدون کلمه «ابن» نگارش شده است. (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۵، پاورقی)

۴-۵. محمد بن عبدالله الشیبانی

متن: در تصحیح محقق طباطبایی ذیل رقم ۶۲ چنین آمده است: «أخبرنا به عدّة من أصحابنا عن أبی المفضل محمّد بن عبیدالله الشیبانی» (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۹) تصحیح: در حالی که عبارت صحیح چنین است: «أبی المفضل محمّد بن عبدالله الشیبانی»

دو دلیل بر این ادعا وجود دارد؛ گزارش خود مرحوم شیخ در کتاب *رجال* و فهرست که

می فرماید: « محمد بن عبدالله بن المطلب الشیبانی، یکنی ابا المفضل. » (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۰۱؛ همو، ۱۳۷۳: ۴۴۷، رقم ۱۱۰)

و گزارش مرحوم نجاشی است که از شیبان بن چنین یاد می کند: «محمد بن عبدالله بن محمد بن عیبدالله بن البهلول بن همّام بن المطلب بن همّام بن بحرین مطربین مرّة الصغری بن همّام بن مرّة بن ذهل بن شیبان ابا المفضل. » (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۹۶) همچنان که در نسخه کتابخانه آیه الله سید محمد علی روضاتی (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۹، پاورقی) و نسخه مجمع الرجال (قهپایی، ۱۳۶۴: ۲۶/۱) نیز عبدالله آمده است.

۵-۵. محسن بن احمد عن ابان بن عثمان

متن: در ادامه متن بالا در تصحیح محقق طباطبایی چنین آمده است: «عن ابي جعفر محمد بن جعفر بن بطة، عن احمد بن محمد بن عيسى، عن الحسن بن احمد، عن ابان» (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۹)

تصحیح: ولی عبارت صحیح چنین است: «عن محسن بن أحمد، عن أبان» دلیل اشتباه بودن «حسن بن احمد» آن است که در بسیاری از اسانید، محسن بن احمد از ابان بن عثمان نقل روایت کرده است (برقی، ۱۳۷۱: ۲/۶۰۹ و ۶۱۲ و ۶۲۴؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۲/۳۴۹ و ۶۰۸ و ۶۵۷؛ طوسی، ۱۴۰۷: ۹/۲۸۱ و ۲۸۴؛ طوسی، ۱۳۹۰: ۴/۱۴۱ و ۱۴۲) و روایت حسن بن احمد از ابان بن عثمان جز یک مورد (طوسی، ۱۴۰۷: ۹/۳۲۴) در جای دیگر گزارش نشده است، به همین دلیل برخی آن مورد را هم محرف محسن بن احمد دانسته اند. (خویی، ۱۴۱۰: ۴/۲۸۳)

به علاوه در نسخه کتابخانه آیه الله سید محمد علی روضاتی و کتابخانه عمادزاده (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۹، پاورقی) و نیز نسخه ذکر شده در منهج المقال از فهرست شیخ طوسی (استرآبادی، ۱۴۲۲: ۱/۲۲۹) عبارت محسن بن احمد آمده است.

۶-۵. محمد بن محمد بن الحسين بن هارون الكندی

متن: در متن تصحیح محقق طباطبایی ذیل رقم ۶۸ چنین آمده است: «أخبرنا به الحسين بن

عبيدالله عن محمد بن محمد بن الحسن بن هارون الكندي. « (طوسی، ۱۴۲۰: ۵۶) تصحيح: در حالی که عبارت صحيح چنين است: « محمد بن محمد بن الحسين بن هارون الكندي. »

دليل بر اين ادعا افزون بر وجود اين تعبير در نسخه كتابخانه آية الله سيد محمد علي روضاتي (طوسی، ۱۴۲۰: ۵۶، پاورقی) اسانیدی است که در برخی مصادر ديگر آمده است. (ابن طاووس، [بی تا]: ۱۴۰؛ عاملی، ۱۳۸۱: ۷۱؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۶۲؛ طوسی، ۱۳۷۳: ۴۴۶، رقم ۶۳۴۳)

۷-۵. أحمد بن جعفر بن سفیان بن البزوفری

متن: در متن تصحيح محقق طباطبایی ذیل رقم ۸۱ چنين آمده است: « أخبرنا بسائر رواياته الحسين بن عبيدالله عن أحمد بن محمد بن جعفر بن سفیان بن البزوفری عن أحمد بن إدريس » (طوسی، ۱۴۲۰: ۶۴)

تصحيح: در حالی که عبارت صحيح چنين است: « أحمد بن جعفر بن سفیان بن البزوفری » دليل بر اين تصحيح افزون بر برخی از اسانید (طوسی، ۱۴۱۱: ۳۶۷؛ طوسی، ۱۴۰۷: ۸۵/۱؛ همو ۱۴۱۴: ۶۸۶؛ عاملی، ۱۳۸۱: ۳۷ و ۴۰) ضبط خود مرحوم شيخ در كتاب رجال است. (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۱۰، رقم ۵۹۵۴)

لازم به ذکر است در نسخه كتابخانه ملك - که اساس تصحيح آقای قیومی است - صورت صحيح اين مورد آمده است. (طوسی، ۱۴۱۷: ۷۱)

۸-۵. أحمد بن الحسن القزّاز عن أبي شعيب صالح بن خالد

متن: در متن تصحيح محقق طباطبایی ذیل رقم ۱۴۰ چنين آمده است: « عن حميد عن أحمد بن الحسين القزّاز البصري عن أبي شعيب خالد بن صالح. » (طوسی، ۱۴۲۰: ۱۰۶) تصحيح: در حالی که عبارت صحيح چنين است: « أحمد بن الحسن القزّاز البصري عن أبي شعيب صالح بن خالد. »

آنچه می تواند اين دو اشتباه را ثابت نماید، شواهد ذیل است: اول؛ روايت أحمد بن حسن

القزّاز از صالح بن خالد در تعدادی از آسانید (قمی، ۱۴۰۴: ۳۴۹/۲؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۷۲، رقم ۴۵۲)؛ دوم؛ وجود أبوشعیب صالح بن خالد (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۰۱، رقم ۵۳۵) و احمد بن الحسن القزّاز (نجاشی، ۱۳۶۵: ۷۸ و ۱۷۲، رقم ۱۸۶ و ۴۵۲) در مصادر رجالی است، در حالی که خالد بن صالح جز در همین مورد در جای دیگر بیان نشده است و سوم تکرار همین طریق در موضعی دیگر از فهرست مطابق با عبارت صحیح (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۲، رقم ۱۲۹) است، همانطور که در رجال ابن داوود هم این چنین ثبت شده است. (حلی، ۱۳۸۳: ۴۱۹/۱، رقم ۲۴)

۹-۵. ابن ابی جید

متن: در متن تصحیح محقق طباطبایی ذیل رقم ۱۹۶ چنین آمده است: «أخبرنا به أحمد بن أبي جید عن ابن الوليد عن الصفار عن علي بن السندي عن الحسن بن راشد» (طوسی، ۱۴۲۰: ۱۳۶)

تصحیح: در حالی که عبارت صحیح چنین است: «أخبرنا به ابن أبي جید» یا «أخبرنا به [علی بن] أحمد بن أبي جید.»

اسم ابن ابی جید - آن گونه که خود مرحوم شیخ در فهرست هم گزارش کرده است - علی بن أحمد بن طاهر بن ابی جید است. (طوسی، ۱۴۲۰: ۵۵) تصحیح اول را برخی از نسخ مورد استفاده مرحوم طباطبایی (طوسی، ۱۴۲۰: ۱۳۶، پاورقی) و نیز نسخه منهج المقال (استرآبادی، ۱۴۲۲: ۴۵/۴) و مجمع الرجال (قهپایی، ۱۳۶۴: ۱۰۷/۲) تأیید می کند.

۱۰-۵. الحمیری عن محمد بن الولید

متن: در متن تصحیح محقق طباطبایی ذیل رقم ۲۴۲ چنین آمده است: «أخبرنا به عدة من أصحابنا عن محمد بن علي بن الحسين عن أبيه و محمد بن الحسن عن سعد بن عبد الله و الحمیری و محمد بن الوليد عن محمد بن حفص عن أبيه حفص بن غياث» (طوسی، ۱۴۲۰: ۱۵۸)

تصحیح: در حالی که عبارت صحیح چنین است: «الحمیری عن محمد بن الولید»

دلیل بر این مدعا افزون بر کثرت روایت حمیری از محمدبن الولید در برخی از اسانید (مفید، ۱۴۳۰: ۱۹۳ و ۲۵۹؛ طوسی، ۱۴۰۷: ۲۹۶/۶) به ویژه در کتاب *قرب الإسناد* که در آن حدود سی و یک مرتبه از وی نقل روایت دارد (حمیری، ۱۴۱۳: ۵۰۳)، اختلاف طبقه این دو می باشد؛ چه اینکه مرحوم شیخ و مرحوم برقی، محمدبن الولید را از اصحاب امام جواد علیه السلام می دانند (برقی، ۱۳۸۳: ۵۷؛ طوسی، ۱۳۷۳: ۳۷۸، رقم ۵۶۰۵؛ خویی، ۱۴۱۰: ۳۱۵/۱۷) در حالی که عبدالله بن جعفر حمیری از اصحاب امام هادی علیه السلام (برقی، ۱۳۸۳: ۵۹؛ طوسی، ۱۳۷۳: ص ۳۸۹ رقم ۵۷۲۷) یا امام حسن عسکری علیه السلام می باشد. (برقی، ۱۳۸۳: ۶۰؛ طوسی، ۱۳۷۳: ۴۰۰، رقم ۵۸۵۹)

این تصحیح را برخی از نسخ مورد استفاده مرحوم طباطبایی (طوسی، ۱۴۲۰: ۱۵۸، پاورقی) و نیز نسخه *منهج المقال* (استر آبادی، ۱۴۲۲: ۳۲۸/۴-۳۲۷) و *مجمع الرجال* (قهپایی، ۱۳۶۴: ۲/۲۱۴) تأیید می کنند.

۱۱-۵- عن محمدبن الحسن الصفار و سعدبن عبدالله

در متن تصحیح محقق طباطبایی ذیل رقم ۲۹۴ چنین آمده است: «أخبرنا به... محمدبن الحسن بن الولید عن محمدبن الحسن الصفار عن سعدبن عبدالله و الحمیری و محمدبن یحیی و أحمدبن إدريس عن أحمدبن محمدبن عیسی.» (طوسی، ۱۴۲۰: ۱۹۵)

تصحیح: در حالی که عبارت صحیح چنین است: «محمدبن الحسن الصفار و سعدبن عبدالله»

دلیل بر این تصحیح - یعنی روایت ابن ولید از سعدبن عبدالله - که نسخه *مجمع الرجال* نیز آن تأیید می کند (قهپایی، ۱۳۶۴: ۶/۳)، وجود روایات بسیاری است که شیخ صدوق به واسطه پدرش و ابن ولید از سعدبن عبدالله (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۴۲۸/۴-۴۲۲) و حمیری (همان: ۴۲۳/۴ و ۴۲۸-۴۲۵) نقل می کند؛ همچنان که اسناد بسیاری در خود فهرست شیخ طوسی آمده است که صدوق به واسطه پدر خود یا ابن ولید یا هر دوی ایشان از «سعدبن عبدالله و الحمیری و محمدبن یحیی و أحمدبن إدريس» نقل روایت نموده است.

(طوسی، ۱۴۲۰: ۱۴۰ و ۱۶۳ و ۲۲۱ و ۲۶۶ و ۲۷۱ و ۴۸۱) متن قبلی که بررسی شد نیز یکی از این موارد است.

۵-۱۲. الحسين بن أحمد بن الحسن عن عمّه علی بن الحسن

متن: اشتباه دیگری که در متن تصحیح محقق طباطبائی ذیل رقم ۳۲۱ به چشم می خورد عبارت ذیل است: «أخبرنا أحمد بن محمد بن موسى عن أحمد بن محمد بن سعيد عن الحسين بن أحمد بن الحسن عن عمّه عن علی بن الحسن عن عمر بن عثمان...» (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۱۸)

تصحیح: عبارت صحیح چنین است: «عن عمّه علی بن الحسن عن عمر بن عثمان» دلیل این ادعا آن است که حسین بن احمد بن الحسن خود فرزند برادر علی بن الحسن بن علی الفضال است و هر چند وی عمویی به نام محمد بن الحسن بن علی الفضال هم داشته است و امکان دارد منظور «عن عمّه» وی باشد که او از برادر خویش علی بن الحسن برای فرزند برادرشان روایت نقل کرده است ولی این خلاف ظاهر عبارت شیخ طوسی و خلاف برخی از نسخ مورد استفاده مرحوم طباطبائی (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۱۸، پاورقی) و نسخه منهج المقال (استرآبادی، ۱۴۲۲: ۳۶۱/۵) و مجمع الرجال (قهپایی، ۱۳۶۴: ۱۰۴/۳) می باشد.

۵-۱۳. ابن الولید عن الصفار و الحمیری

متن: در نسخه مرحوم طباطبائی ذیل رقم ۳۳۸ چنین آمده است: «أخبرنا ابن أبي جید، عن ابن الولید عن الصفار عن الحمیری عمّن حدّثه... عن سلمان الفارسی» (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۲۷)

تصحیح: حال آنکه عبارت صحیح یکی از این دو عبارت می باشد: «ابن الولید عن الحمیری» یا «ابن الولید عن الصفار و الحمیری»

دلیل بر این تصحیح - که شکل اول آن در نسخه مدرسه فیضیه و نسخه کتابخانه آیه الله محمد علی روضاتی آمده است (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۲۷، پاورقی) و هر دو احتمال را نسخه

مجمع الرجال (قهپایی، ۱۳۶۴: ۱۵۱/۳) تأیید می‌کند - نقل روایت بسیار ابن ولید از صفار و حمیری در کنار هم است. (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۴۲۸/۴ و ۴۶۱؛ ابن بابویه، ۱۳۹۵: ۱۳۶/۱، ح ۶ و ۲۱۱، ح ۱ و ۲۲۲، ح ۱۲)

۱۴-۵. القاسم بن محمد بن الحسين بن حازم

اشتباه دیگر نسخه محقق طباطبایی ذیل رقم ۳۴۹ چنین آمده است: «أخبرنا جماعة عن التلعكبري عن ابن عقدة عن القاسم بن محمد عن محمد بن الحسين بن حازم عن عبد الله بن جبلة عن سلام بن عمرو» (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۳۱)

تصحیح: حال آنکه عبارت صحیح چنین است: «القاسم بن محمد بن الحسين بن حازم»

دلیل بر این مطلب نیز گزارشی است که مرحوم نجاشی از این طریق در رجال خود آورده است: «أخبرني عدّة من أصحابنا عن أحمد بن محمد بن سعيد قال: حدثنا القاسم بن محمد بن الحسين بن حازم قال: حدثنا عبد الله بن جبلة قال: حدثنا سلام». (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۸۹، رقم ۵۰۲)

از سوی دیگر نجاشی سندهای زیادی را در رجال خود آورده که در همه آنها «القاسم بن محمد بن الحسين بن حازم» آمده است. (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۸، ۵۵، ۱۲۱ و ۱۳۸، رقم ۵۴، ۱۲۴، ۳۰۹ و ۳۵۵)

این تصحیح را برخی از نسخ مورد استفاده مرحوم طباطبایی (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۳۱، پاورقی) و نیز نسخه منهج المقال (استرآبادی، ۱۴۲۲: ۴۴۸/۵) و مجمع الرجال (قهپایی، ۱۳۶۴: ۱۳۷/۳-۱۳۶) تأیید می‌کند.

۱۵-۵. صالح بن أبي الأسود

متن: در متن تصحیح محقق طباطبایی ذیل رقم ۳۶۱ چنین آمده است: «صالح بن الأسود» (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۴۵)

تصحیح: ولی صحیح آن «صالح بن أبي الأسود» می‌باشد.

دلیل بر این مدعا، نبودن عنوان صالح بن الاسود در رجال است در حالی که عنوان

۱۰۳

صالح بن ابی الأسود در اسناد روایات (کلینی، ۱۴۰۷: ۲/۲۰۷ و ۳/۴۹۵ و ۴/۴۳۳ و ۴۶۵؛ طوسی، ۱۴۰۷: ۳/۲۵۲ و ۵/۱۴۷) و کتب رجالی مانند رجال برقی (برقی، ۱۳۸۳: ۲۷) و رجال شیخ طوسی (طوسی، ۱۳۷۳: ۲۲۵، رقم ۳۰۲۶) و نیز در برخی از نسخ فهرست (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۴۵، پاورقی) و نسخه منہج المقال (استرآبادی، ۱۴۲۲: ۱۷۹/۶) و مجمع الرجال (قهپایی، ۱۳۶۴: ۲۰۱/۳) واقع شده است.

۱۶-۵- عن ابن همام

متن: از جمله اشتباهاتی که در متن مصحح مرحوم طباطبایی رخ داده، این عبارت است: «أخبرنا جماعة عن التلعكبري عن علي بن همام عن علي بن محمد بن رباح» (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۸۲، رقم ۴۱۵)

تصحیح: ولی صورت صحیح آن «عن ابن همام» می باشد.

دلیل بر این ادعا آن است که ابن همام - همان گونه که خود شیخ هم در فهرست گزارش کرده است - محمد بن همام نه علی بن همام می باشد (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۰۲، رقم ۶۱۳)، علاوه بر اینکه در نسخه کتابخانه آیه الله محمد علی روضاتی نیز «عن ابن همام» آمده است. (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۸۲، پاورقی)

۱۷-۵- و یعقوب بن یزید

متن: از دیگر اشتباهات چاپ مرحوم طباطبایی، این عبارت است: «أخبرنا به جماعة عن محمد بن علي بن الحسين بن بابويه عن أبيه عن سعد بن عبدالله عن إبراهيم بن هاشم عن يعقوب بن يزيد و محمد بن الحسين بن أبي الخطاب عن محمد بن أبي عمير عن عبدالله بن سنان» (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۹۱، رقم ۴۳۴)

تصحیح: اما صحیح آن «سعد بن عبدالله عن ابراهیم بن هاشم و یعقوب بن یزید» می باشد. آنچه این تصحیح را تأیید می کند روایت سعد بن عبدالله از یعقوب بن یزید (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۶۳-۶۴ و ۸۸ و ۲۷۹ و ۲۹۴)، و همچنین روایت ابراهیم بن هاشم از محمد بن ابی عمیر است. (صفار، ۱۴۰۴: ۳ و ۶ و ۱۸۳ و ۲۹۳ و ۲۹۸ و ۳۰۹ و ۳۵۳؛ ابن بابویه،

۱۳۹۸: ۱۱۶ و ۱۳۴ و ۱۳۵ و ۱۳۷)

این تصحیح را نسخه کتابخانه آیه الله محمد علی روضاتی (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۹۱، پاورقی) و نیز نسخه منهج المقال (استرآبادی، ۱۴۲۲: ۵۰/۷) و مجمع الرجال (قهپایی، ۱۳۶۴: ۲/۴) تأیید می کنند.

۵-۱۸. الحسن بن علی الكوفی

متن: اشتباه دیگر تصحیح محقق طباطبایی در این عبارت است: «أخبرنا به ابن أبي جيد عن محمد بن الحسن بن الوليد عن سعد بن عبد الله و الحميري عن الحسين بن علي الكوفي عن الحجاج». (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۹۳، رقم ۴۳۹)

تصحیح: ولی عبارت صحیح «الحسن بن علی الكوفی» می باشد. گمانه صحت این تصحیح را که مطابق نسخه کتابخانه آیه الله محمد علی روضاتی (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۹۳، پاورقی) و نسخه منهج المقال (استرآبادی، ۱۴۲۲: ۱۱۸/۷) و مجمع الرجال (قهپایی، ۱۳۶۴: ۴۶/۴) می باشد، مرحوم طباطبایی نیز خود در پاورقی مطرح نموده (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۹۳، پاورقی) ولی به هر دلیل آن را در متن اعمال نکرده است.

دلیل بر این تصحیح کثرت روایت سعد بن عبد الله و حمیری از حسن بن علی کوفی است. (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۱۴۸ و ۱۵۹؛ ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۲۸؛ همو، ۱۴۰۶: ۳ و ۵ و ۱۰؛ همو، ۱۳۶۲: ۳۶۰/۲)

۵-۱۹. إبراهيم بن سليمان الخزاز أبي إسحاق

متن: در متن مصحح فهرست ذیل رقم ۴۹۷ چنین آمده است: «رويناه بالإسناد عن حميد عن إبراهيم بن سليمان الخزاز، عن أبي إسحاق، عنه». (طوسی، ۱۴۲۰: ۳۲۰)

صحیح: در حالی که عبارت صحیح، چنین است: «عن إبراهيم بن سليمان الخزاز أبي إسحاق».

دلیل بر این تصحیح - که مورد تأیید نسخه مدرسه فیضیه قم (طوسی، ۱۴۲۰: ۳۲۰، پاورقی) و نسخه مجمع الرجال (قهپایی، ۱۳۶۴: ۲۸۷/۴) می باشد - کثرت روایات حمید

۱۰۵

سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۸

از ابراهیم بن سلیمان الخزاز در کتاب فهرست شیخ است که در آنها شیخ به کنیه ابراهیم - یعنی ابواسحاق - تصریح می‌کند. (طوسی، ۱۴۲۰: ۲۸۰، ۳۰۲، ۳۱۳، ۳۵۱ و ۴۶۱، رقم ۴۱۲، ۴۵۹، ۴۸۰، ۵۵۸ و ۷۳۵)

۲۰-۵. علی بن سلیمان الزراری

متن: لغزش دیگر چاپ محقق طباطبایی این عبارت است: «و أخبرنا الحسين بن عبيد الله عن محمد بن علي بن الحسين أبيه عن علي بن سليمان الرازي الكوفي عن محمد بن خالد عن العلاء بن رزين القلاء.» (طوسی، ۱۴۲۰: ۳۲۲، رقم ۵۰۰)

تصحیح: در حالی که صحیح «علی بن سلیمان الزراری» می‌باشد.

دلیل این مطلب - که در نسخه کتابخانه آیه الله روضاتی نیز آمده است (طوسی، ۱۴۲۰: ۳۲۲، پاورقی) - اصل گزارش خود شیخ صدوق در مشیخه فقیه از طریق خود به علاء بن رزین است، ایشان چنین می‌نویسد:

«رويته عن أبي - رضی الله عنه - عن علي بن سليمان الزراري الكوفي عن محمد بن خالد، عن العلاء بن رزين القلاء.» (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۴۶۱/۴)

۲۱-۵. محمد بن الحسين بن عبدالعزیز

متن: ذیل رقم ۵۹۰ از چاپ مرحوم طباطبایی چنین آمده است: «أخبرنا ابن أبي جيد عن محمد بن الحسن عن محمد بن الحسن بن عبدالعزیز عن محمد بن عيسى الطلحي.» (طوسی، ۱۴۲۰: ۳۸۶)

تصحیح: ولی عبارت صحیح چنین است: «محمد بن الحسين بن عبدالعزیز».

دلیل اول آن است که شیخ طوسی در کتاب رجال خود چنین می‌نویسد:

محمد بن الحسين بن عبدالعزیز، روی عن محمد بن عيسى الطلحي، روی عنه ابن الوليد.

(طوسی، ۱۳۷۳: ۴۳۷، رقم ۶۲۵۹)

و دلیل دوم این است که مرحوم نجاشی در رجال خود ذیل عنوان عبدالعزیز بن

المهتدی، چنین تعبیر می‌کند:

«من ولده محمد بن الحسين بن عبد العزيز بن المهدي.» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۴۵، رقم

(۶۴۲)

همچنان که وقوع عنوان صحیح در روایات (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۱/۳۶۰) و ملاحظه نسخه کتابخانه آیه الله روضاتی نیز مؤید این تصحیح است. (طوسی، ۱۴۲۰: ۳۸۶، پاورقی)

۵-۲۲- عبیدالله بن أحمد بن نهیک

متن: در دو جا از چاپ محقق طباطبایی چنین تعبیر شده است: «عن حمید عن عبدالله بن أحمد بن نهیک». (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۲۹ و ۴۶۵، رقم ۶۷۰ و ۷۴۲) تصحیح: در حالی که عبارت صحیح «عبیدالله بن أحمد بن نهیک» است.

دلیل ما بر این تصحیف علاوه بر عنوان عبیدالله بن أحمد بن نهیک در رجال نجاشی (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۳۲ رقم ۶۱۵) و رجال شیخ طوسی (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۳۰ رقم ۶۱۷۶)، موارد بسیاری است که وی به عنوان «عبیدالله بن أحمد بن نهیک» در طریق نجاشی یا شیخ طوسی در فهرست واقع شده است. (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۵، ۲۰، ۳۰، ۵۰، ۵۶ و...) برخی از نسخ مورد استفاده مرحوم طباطبایی (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۲۹ و ۴۶۵، پاورقی) و نسخه مجمع الرجال (قهپایی، ۱۳۶۴: ۱۵۸/۵) نیز با این تصحیح موافق می باشد.

۵-۲۳. محمد بن عمرو الزیات

متن: عنوان رقم ۷۰۰ در چاپ محقق طباطبایی «محمد بن عمر الزیات» است. (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۳۸)

تصحیح: ولی عنوان صحیح «محمد بن عمرو الزیات» می باشد.

دلیل بر این تصحیح - که در نسخه های مدرسه فیضیه قم، کتابخانه آیه الله سید محمدعلی روضاتی (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۳۸، پاورقی) و مجمع الرجال (قهپایی، ۱۳۶۴: ۱۴/۶) نیز آمده است - این است که هر چند در اسنادی محمد بن عمر الزیات آمده است (ابن بابویه، ۱۴۰۶: ۸۵ و ۹۰؛ مفید، ۱۴۱۳: ۱۳؛ طوسی، ۱۴۰۷: ۱۷۳/۲؛ همو، ۱۳۹۰:

۱۰۷

سال اول، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۸

۱/۲۹۰؛ کشی، ۱۴۰۹: ۱۴۳ و ۳۲۸) ولی غالب عالمان، عنوان محمدبن عمر را به عنوان محمدبن عمرو برگردانده‌اند (کشی، ۱۴۰۹: فهرست ۲۶۳؛ مجلسی، ۱۴۰۶: ۱۴/۴۴۵؛ عاملی، ۱۴۱۹: ۵۰۶/۴؛ علوی عاملی، ۱۳۹۹: ۳۸۸/۱) و یا تنها از عنوان محمدبن عمرو الزیات استفاده نموده‌اند (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۴۷، رقم ۶۳۵۵؛ حلی، ۱۳۸۱: ۱۵۹) که از اصالت این عنوان نشان دارد. علاوه بر اینکه مشهور در سند روایات همین نام عمرو است که مؤید اصالت این نام در این عنوان است. مرحوم آیه‌الله خویی پس از آنکه اشاره می‌کند که این دو عنوان یک نفر هستند، می‌فرماید: «این نام در روایات گاهی به شکل محمدبن عمرو الزیات آمده است که این فراوان است و گاهی دیگر به صورت «محمدبن عمر الزیات» [که این کم است]». (خویی، ۱۴۱۰: ۷۸/۱۷)

۵-۲۴- احمدبن میثم بن ابی نعیم الفضل بن دکین

متن: از دیگر اشتباهات موجود در چاپ مرحوم طباطبایی می‌توان به این عبارت اشاره کرد: «رویناه بهذا الإسناد عن ابی المفضل عن حمید عن أحمد بن میثم عن ابی نعیم الفضل بن دکین عنه». (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۸۳، رقم ۷۷۵)

تصحیح: در حالی که صحیح عبارت این است: «أحمد بن میثم بن ابی نعیم الفضل بن دکین»

دلیل بر این ادعا ملاحظه ترجمه «احمد بن میثم» می‌باشد (نجاشی، ۱۳۶۵: ۸۸، رقم ۲۱۶)، همان‌طور که خود مرحوم شیخ هم در فهرست، ذیل عنوان احمدبن میثم می‌فرماید: «أحمد بن میثم بن ابی نعیم الفضل بن عمر، و لقبه دکین». (طوسی، ۱۴۲۰: ۶۲)

همچنین در مواضع متعدد دیگری مرحوم شیخ از عنوان «احمد بن میثم بن ابی نعیم» در طریق خود استفاده می‌کند. (طوسی، ۱۴۲۰: ۶۲، ۱۳۱، ۳۰۰ و ۳۲۵، رقم ۷۷، ۱۸۴، ۱۸۵، ۴۵۴ و ۵۰۴)

این تصحیح را نسخه‌های مدرسه فیضیه قم، کتابخانه آیه‌الله سید محمدعلی روضاتی (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۸۳، پاورقی) و مجمع الرجال (قهپایی، ۱۳۶۴: ۱۸۳/۶) تأیید می‌کند.

۵-۲۵. أبي المفضل عن حميد

متن: آخرین اشتباهی که از دید نگارندگان این مقاله در چاپ محقق طباطبایی به چشم می‌خورد، اشتباهی است که ذیل رقم ۷۸۷ وجود دارد. در این چاپ موجود چنین آمده است: «أخبرنا جماعة عن أبي المفضل عن ابن بطة عن حميد عن الحسن بن محمد بن سماعة عن هارون بن خارجة.» (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۹۷)

تصحیح: در حالی که عبارت صحیح چنین است: «عن أبي المفضل عن حميد»

شاهد این مدعا، اسانید بسیاری است که در کتاب فهرست وجود دارد و در آنها أبي المفضل از حمید روایت کرده است. (طوسی، ۱۴۲۰: ۱۵۵ و ۱۶۱ و ۱۶۵ و ۱۶۷ و ۱۶۸ و ۱۸۵) این تصحیح از چشم برخی نسخ مورد استفاده مرحوم طباطبایی (طوسی، ۱۴۲۰: ۴۹۷، پاورقی) و نسخه مجمع الرجال (قهپایی، ۱۳۶۴: ۲۰/۱/۶) دور نمانده است و نسبت به آن تذکر داده‌اند.

۱۰۹

نتیجه‌گیری

کاستی‌هایی در کتاب فهرست مرحوم شیخ طوسی وجود دارد که می‌تواند ناشی از سه جهت باشد: ۱. استفاده ایشان از منابع دارای تصحیف و اشتباه، مانند فهرست ابن‌بطه و فهرست ابن‌ندیم؛ ۲. عدم بازنگری پایانی و ارائه تحریر نهایی کتاب توسط ایشان که از مجموع شواهد موجود استفاده می‌شود، از جمله: عدم اظهار نظر مرحوم شیخ در مورد مذهب، وثاقت یا ضعف اکثر راویان - با وجود وعده‌ای که ایشان در ابتدای فهرست در این‌باره داده است - تکرار برخی عناوین با فاصله اندک و همچنین آوردن عناوین مشابه در باب یکی‌های کتاب فهرست؛ ۳. اختلاف فراوان در نسخه‌های این کتاب که با وجود تصحیح‌های متعدد برخی محققین معاصر و تلاش‌های در خور توجه آنها هنوز قابل توجه است.

یکی از عالمانه‌ترین و صحیح‌ترین این اقدامات، تصحیح مربوط به سید عبدالعزیز طباطبایی یزدی است. این تصحیح با وجود همه نکات مثبت خود از برخی لغزش‌ها و اشتباهات دور نمانده است که در این مقاله با روش استقراء و تحلیل، بیست و پنج مورد از اشتباه‌های موجود در نسخه مرحوم طباطبایی به دست آمد و با توجه به قرائن و ادله مختلف به تصحیح آنها پرداخته شد.

۱۱۰

پی‌نوشت‌ها

۱. ذیل ارقام: ۲؛ ۵؛ ۸؛ ۱۰؛ ۱۲؛ ۱۳؛ ۲۷؛ ۳۰؛ ۳۲؛ ۳۳؛ ۳۴؛ ۳۵؛ ۵۲؛ ۵۸؛ ۵۹؛ ۶۰؛ ۶۱؛ ۶۳؛ ۶۴؛ ۶۵؛ ۶۸؛ ۶۹؛ ۷۱؛ ۷۲؛ ۷۷؛ ۷۹؛ ۸۱؛ ۸۲؛ ۸۵؛ ۸۷؛ ۸۸؛ ۸۹؛ ۹۰؛ ۹۴؛ ۹۵؛ ۹۶؛ ۹۷؛ ۱۱۷؛ ۱۲۴؛ ۱۳۸؛ ۱۴۱؛ ۱۴۲؛ ۱۵۴؛ ۱۶۲؛ ۱۶۴؛ ۱۹۷؛ ۲۳۰؛ ۲۳۶؛ ۲۳۸؛ ۲۴۰؛ ۲۴۱؛ ۲۴۵؛ ۲۴۹؛ ۲۵۴؛ ۲۷۹؛ ۲۸۳؛ ۲۸۹؛ ۲۹۶؛ ۲۹۸؛ ۳۱۶؛ ۳۲۸؛ ۳۳۳؛ ۳۵۳؛ ۳۷۵؛ ۳۷۶؛ ۳۷۷؛ ۳۷۹؛ ۳۸۹؛ ۳۹۲؛ ۳۹۳؛ ۴۳۴؛ ۴۴۰؛ ۴۴۱؛ ۴۶۴؛ ۵۰۰؛ ۵۰۳؛ ۵۰۴؛ ۵۰۶؛ ۵۸۸؛ ۶۰۳؛ ۶۰۸؛ ۶۱۳؛ ۶۱۵؛ ۸۰۷.
۲. ذیل ارقام: ۱؛ ۹؛ ۷۰؛ ۳۰۳؛ ۳۳۷؛ ۳۳۹؛ ۴۶۲؛ ۶۱۱؛ ۶۱۲؛ ۶۲۰؛ ۷۷۹.
۳. در ده مورد، واژه عامی به کار رفته (ذیل ارقام: ۲۴۲؛ ۳۷۲؛ ۴۰۶؛ ۴۵۰؛ ۵۴۲؛ ۵۵۳؛ ۶۵۵؛ ۷۷۹؛ ۸۱۰؛ ۹۰۰) و در پنج مورد، راوی زیدی معرفی شده است (ذیل ارقام: ۷؛ ۸۶؛ ۳۰۳؛ ۵۰۹؛ ۸۹۹) همچنین در پنج مورد، مذهب راوی فطحی دانسته شده است (ذیل ارقام: ۵۲؛ ۷۲؛ ۳۹۲؛ ۴۶۴؛ ۵۲۷)، هفت نفر از آنها غالی (ذیل ارقام: ۹۱؛ ۱۰۷؛ ۳۷۱؛ ۳۹۰؛ ۵۹۹؛ ۶۱۲؛ ۶۲۱)، شش تن واقفی (ذیل ارقام: ۸۲؛ ۱۹۳؛ ۳۱۳؛ ۳۹۱؛ ۴۱۹؛ ۵۴۶) و دو نفر مخمس (رقم: ۳۹۰) و ناووسی (رقم: ۴۴۶) شمرده شده اند.

۴. Sprenger.

۱۱۱

منابع و مأخذ

۱. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی، (۱۳۶۲ش)، **الخصال**، اول، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۲. _____، (۱۳۹۵ق)، **کمال الدین و تمام النعمة**، دوم، تهران: اسلامیة.
۳. _____، (۱۳۹۸ق)، **التوحيد**، اول، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۴. _____، (۱۴۰۶ق)، **ثواب الاعمال و عقاب الاعمال**، دوم، قم: دار الشریف الرضی للنشر.
۵. _____، (۱۴۱۳ق)، **من لا یحضره الفقیه**، دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۶. ابن سعد، محمد بن سعد بن منیع (۱۴۱۰ق)، **الطبقات الكبرى**، اول، بیروت: دار الکتب العلمیة.
۷. ابن طاووس، عبدالکریم بن احمد [بی تا]، **فرحة الغری فی تعیین قبر امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام فی النجف**، اول، قم: منشورات الرضی.
۸. ابن عقده، کوفی، احمد بن محمد، (۱۴۲۴ق)، **فضائل امیرالمؤمنین علیه السلام**، اول، قم: دلیل ما.
۹. ابن قولویه، جعفر بن محمد، (۱۳۵۶ش)، **کامل الزیارات**، اول، نجف: دار المرتضویة.
۱۰. استرآبادی، محمد بن علی، (۱۴۲۲ق)، **منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال**، اول، قم: مؤسسه آل البیت.
۱۱. آقابزرگ، محمد محسن طهرانی، (۱۴۰۳ق)، **الذریعة الی تصانیف الشریعة**، بیروت، دارالأضواء.
۱۲. برقی، احمد بن محمد بن خالد، (۱۳۷۱ق)، **المحاسن**، دوم، قم: دار الکتب الإسلامیة.
۱۳. _____، (۱۳۸۳ق)، **رجال البرقی**، اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۱۴. حسینی، سیدعلیرضا، (۱۳۹۷ش)، **اعتبارسنجی احادیث شیعه**، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۱۵. حر عاملی، محمدبن‌الحسن، (۱۴۲۹ق)، **وسائل الشیعة**، سوم، بیروت، موسسه آل‌البیته.
۱۶. حلی، علامه حسن‌بن‌یوسف‌بن‌مطهر، (۱۳۸۱ق)، **خلاصة الأقوال فی معرفة أحوال الرجال**، دوم، نجف: منشورات المطبعة الحیدریة.
۱۷. _____، (۱۴۱۱ق)، **ایضاح الاشتباه**، اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۱۸. حلی، ابن‌ادریس، (۱۴۱۰ق)، **السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی**، دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۱۹. حلی، حسن‌بن‌علی‌بن‌داود، (۱۳۸۳ق)، **رجال ابن داود**، اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۲۰. حمیری، عبدالله‌بن‌جعفر، (۱۴۱۳ق)، **قرب الإسناد**، اول، قم: مؤسسه آل‌البیته.
۲۱. خامنه‌ای، سیدعلی، (۱۴۱۷ق)، **الاصول الاربعة فی علم الرجال**، دوم، [بی‌تا]، [بی‌جا]، رابطه الثقافة و العلاقات الاسلامیة.
۲۲. خزاز رازی، علی بن محمد، (۱۴۰۱ق)، **کفایة الاثر فی النص علی الائمه الاثنی عشر**، اول، قم: بیدار.
۲۳. خوئی، سید ابو‌القاسم، (۱۴۱۰ق)، **معجم رجال‌الحديث**، اول، قم: مرکز نشر آثار شیعه.
۲۴. ذهبی، محمد بن احمد بن عثمان، (۱۴۱۳ق)، **الکاشف فی معرفة من له الروایة فی کتب السنة و حاشیته**، اول، جده: دار القبلة للثقافة الاسلامیة- مؤسسه علوم القرآن.
۲۵. سیستانی، سید محمد رضا، (۱۴۳۷ق)، **قیسات فی علم الرجال**، سید محمد بگّاء، بیروت: دارالمورخ العربی.
۲۶. شمشیری، رحیمه؛ جلالی، مهدی، (۱۳۸۷ش)، بررسی روش عمومی شیخ طوسی در کتاب فهرست، **مطالعات اسلامی علوم قرآن و حدیث**، سال چهارم،

- شماره ۸۱/۳، پاییز وزمستان ۱۳۸۷.
۲۷. _____، (۱۳۸۸ش)، مزایای فهرست نجاشی بر فهرست و رجال شیخ طوسی و بررسی نسبت و اختلاف آنها با یکدیگر، *مطالعات اسلامی علوم قرآن و حدیث*، سال چهل و یکم، شماره ۸۳/۳، پاییز وزمستان ۱۳۸۸.
۲۸. شوشتری، محمد تقی، (۱۳۷۹ش)، *قاموس الرجال*، تهران: مرکز نشرالکتاب.
۲۹. صالحیه، محمد عیسی، (۱۹۹۳م)، *المعجم الشامل للتراث العربی المطبوع*، قاهره: معهد المطبوعات العربیه.
۳۰. صفاخواه، محمد حسین، طالعی، عبدالحسین، (۱۳۷۹ش)، *پژوهشی در منابع و مستندات تهذیب الاحکام شیخ طوسی*، تهران، نشر ابرون.
۳۱. صفار، محمدبن حسن، (۱۴۰۴)، *بصائر الدرجات*، دوم، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
۳۲. طباطبائی، سید عبد العزیز، (۱۳۷۴ش)، *شخصیت علمی و مشایخ شیخ طوسی*، سالنامه میراث اسلامی ایران، شماره دوم، سال ۱۳۷۴ش.
۳۳. طباطبائی یزدی، علی (۱۳۸۲ش)، *زندگی، آثار و خدمات علمی فهرست نگار برجسته معاصر آقاعزیز طباطبائی، کتاب ماه کلیات*، شهریور و مهر.
۳۴. طوسی، محمدبن حسن (۱۳۵۶ق)، *الفهرست*، سیدمحمد صادق بحرالعلوم، اول، نجف: حیدریه.
۳۵. _____، (۱۴۱۷ق)، *الفهرست*، جواد قیومی اصفهانی، اول، قم: نشر الفقاهة.
۳۶. _____، (۱۴۲۰ق)، *الفهرست*، سیدعبدالعزیز طباطبائی، اول، قم: کتابخانه محقق طباطبائی.
۳۷. _____، (۱۳۷۳ش)، *رجال الطوسی*، سوم، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
۳۸. _____، (۱۳۹۰ق)، *الإستبصار فیما اختلف من الأخبار*، اول، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۳۹. _____، (۱۴۰۷ق)، **تهذيب الاحكام**، چهارم، تهران: دارالکتب الاسلاميه.
۴۰. _____، (۱۴۱۱ق)، **الغيبة للطوسي**، اول، قم: دارالمعارف الاسلاميه.
۴۱. _____، (۱۴۱۴ق)، **الامالي للطوسي**، اول، قم: دارالثقافة.
۴۲. عاملی، محمدبن مکی [شهيد اول] (۱۳۸۱ش)، **امل الأمل**، اول، قم: بوستان کتاب.
۴۳. عاملی، محمدبن الحسن بن شهيد الثاني (۱۴۱۹ق)، **استقصاء الاعتبار في شرح الاستبصار**، اول، قم: مؤسسة آل البيت.
۴۴. عسقلانی، أحمد بن علی بن محمد بن أحمد بن حجر (۱۳۲۶ق)، **تهذيب التهذيب**، اول، هند: دائرة المعارف النظامية.
۴۵. علوی عاملی، احمد بن زين العابدين (۱۳۹۹ق)، **مناهج الأخيار في شرح الاستبصار**، اول، قم: اسماعيليان.
۴۶. قمی، علی بن ابراهيم (۱۴۰۴ق)، **تفسير القمي**، سوم، قم: دارالکتاب.
۴۷. قهپايی، عناية الله (۱۳۶۴ش)، **مجمع الرجال**، دوم، قم: اسماعيليان.
۴۸. کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ق)، **رجال الكشي - إختيار معرفة الرجال**، اول، مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.
۴۹. کلباسی، ابوالمهدی (۱۴۱۹ق)، **سما المقال في علم الرجال**، حسينی قزوینی، محمد، قم: مؤسسة ولي العصر للدراسات الإسلامية.
۵۰. کلینی، محمد بن يعقوب (۱۴۰۷ق)، **الكافي**، چهارم، تهران: دارالکتب الإسلامية.
۵۱. گرجی، ابوالقاسم (۱۳۷۵ش)، **تاريخ فقه و فقهاء**، تهران: سازمان مطالعه و تدوين كتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).
۵۲. مامقانی، عبدالله، (۱۴۳۱ق)، **تنقيح المقال في علم الرجال**، قم: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث.
۵۳. مجلسی، محمد تقی بن مقصود علی (۱۴۰۶ق)، **روضة المتقين في شرح من لا يحضره الفقيه**، دوم، قم: کوشانبور.

۵۴. مددی، سید احمد موسوی (۹۴/۸/۲۰ ش)، «تقریرات درس خارج فقه مکاسب»، جلسه ۲۲، www.ostadmadadi.ir.
۵۵. _____، (زمستان ۱۳۸۷ ش)، «رویکرد کتاب شناختی در بررسی حجیت خبر»، بخش دوم، www.ostadmadadi.ir.
۵۶. مفید، محمدبن محمدبن نعمان (۱۴۳۰ ق)، **الاختصاص**، علی اکبر غفاری، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
۵۷. _____، (۱۴۱۳ ق)، **الأمالی**، اول، قم: کنگره شیخ مفید.
۵۸. ملکیان، محمد باقر (۱۴۳۹ ق)، **منهج القدماء فی العمل بالأخبار و دور الفهارس فیها، الاجتهاد والتجدید**، سال دوازدهم، شماره ۴۵، زمستان ۲۰۱۸ م.
۵۹. نجاشی، احمدبن علی (۱۳۶۵ ش)، **رجال النجاشی**، ششم، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۶۰. نعمانی، ابن ابی زینب، محمدبن ابراهیم (۱۳۹۷ ق)، **الغیبة للنعمانی**، اول، تهران: نشر صدوق.

